

Živilė Nedzinskaitė

ODĖS KOMPOZICIJOS BŪDAI IR JŲ KAITA
XVII–XVIII AMŽIAUS LDK JĖZUITŲ
POETIKOS IR RETORIKOS PASKAITOSE.
I. TEORINIAI ODĖS ŠALTINIAI IR
TEISMINIŲ ODŽIŲ SPECIFIKA¹

Anotacija. Straipsnyje analizuojami odės kompozicijos būdai, kuriuos savo veikaluose pateikia žymiausi XVII–XVIII a. literatūros teoretikai (Skaligeris, Pontanas, Juvencijus), ir jų traktuotės, atspindinčios LDK jėzuitų kolegijų ir Vilniaus universiteto poetikos bei retorikos paskaitų užrašuose. Pirmame ciklo, skirto odžių specifikos analizei, straipsnyje aptariami teoriniai odės komponavimo modeliai, Sarbėvijaus kaip literatūros teoretiko reikšmė poetikos ir retorikos mokslų dėstymo sistemai, vienos iš odžių rūšies – teisminių odžių – specifika. Taip pat akcentuojamos tik LDK kolegijų dėstytojų pateikiamos odžių kompozicijos galimybės, grindžiamos gausiais ne tik Antikos autorių, bet ir vietinių poetų (Sarbėvijus) pavyzdžiais, atskleidžiama teorinio ir praktinio odės žanro įvaldymo svarba ugdant mokinių kūrybinius gebėjimus ir literatūrinį skonį.

Raktažodžiai: literatūra – istorija ir kritika; odė (literatūra); lietuvių literatūra; lietuvių literatūra (lenkų); lietuvių literatūra (lotynų).

Lyrika arba odės buvo vienas populiariausių žanrų XVII a., daug dėmesio lyrinei poezijai skirta ir žymiausiuose to meto literatūros mokslo teorijos veikaluose. Juose aiškiai nustatyti kiekvieno literatūros

¹ Ištyrus gausią rankraštinę medžiagą, susijusią su šia tema, nuspręsta rašyti straipsnių ciklą, tad šlovinamųjų ir etninių odžių specifikai bus skirti kiti šio ciklo straipsniai.

žanro kriterijai ir nurodyti garsiausi Antikos bei tų laikų kūrėjai, kurių rašymo principais, stiliumi patariama sekti, imituoti, varžytis ar iš jų mokytis. Prozoje buvo patariama stengtis sekti Cicerono stiliumi, o nepralenkiamas lyrinė eilėraščių autoritetas, mokytojas, imitacijos pavyzdys buvo Horacijus. Jo suformuotus įvairius odės modelius perėmė, imitavo, savaip interpretavo beveik visi XVII a. lotyniškai rašę poetai.

Garsiausi XVII a. lotyniškos lyrinės poezijos kūrėjai priklausė Jėzaus Draugijai: Vokietijoje – Jokūbas Baldė (Jacobus Balde, 1604–1668, *Lyrica. Epodi*, München, 1643), Mikalojus Avancinas (Nicolaus Avancinus, 1612–1686, *Poesis lyrica [...] continentur lyricorum libri IV, et epodon liber unus*, Viennae, 1659), Prancūzijoje – Pranciškus Remondas (Franciscus Remondus, François Remond, 1558 arba 1562–1631, *Orationes et Carmina*, Lutetiae Parisiorum, 1613), Petras Labe (Petrus Labbe, 1607–1667, *Elogia sacra*, Lipsiae, 1686), Italijoje – Emanuelis Tesauras (Emanuel Thesaurus, Emanuele Tesauro, 1592–1672, *Elogia*, Lyon, 1635), Tarkvinijus Galucijus (Tarquinius Galucius, Tarquinio Galluzzi, 1574–1649, *Carminum libri tres*, Romae, 1611), Aloyzas Juglaris (Aloysius Juglaris, Giuglari, 1607–1653, *Elogia*, Lugduni, 1652), Lenkijoje – Albertas Inesas (Albert Ines, 1619–1658, *Acroamatium Epigrammaticorum centuriae VII*, Cracoviae, 1655), Andrius Kanonas (Andreas Kanon, 1612–1685, *Lyricorum libri IV, epodon liber unus*, Cracoviae, 1643), LDK – Motiejus Kazimieras Sarbievijus (Matthias Casimirus Sarbievius, 1595–1640, *Lyricorum libri III*, Coloniae Agrippinae, 1625). Nereikėtų pamiršti ir to fakto, kad popiežius Urbanas VIII (1623–1644) (Matheo Barberini, 1568–1644) taip pat buvo poetas, išleidęs poezijos rinkinį (*Poemata*, 1620).

Mokyklinių poetikų ir retorikų autoriai savo veikaluose lyrinės poezijos ir odžių komponavimo būdų bei galimybių dėstymui skiria bene daugiausiai vietos. *Poesis lyrica* tampa pačia didžiausia dalimi, kurioje aiškinama literatūros žanrų genologija, kūrybos ir imitacijos principai. Apimtimi šiai daliai kartais prilygsta tik epigraminei kūrybai (*poesis epigrammatica*) skirtas aptarimas.

TEORINIAI ODĖS ŠALTINIAI

Žymiausias XVI a. literatūros mokslo teoretikas Julijus Cezaris Skaligeris (Iulius Caesar Scaliger, 1484–1558) veikale *Poeticarum libri septem* (1561) nurodo (III, 124)², kad lyrikos poetinė medžiaga yra labai įvairi ir apima beveik visas įmanomas gyvenimo sritis. Jis smulkmeniškai išvardija visa, ką gali vaizduoti lyrikos kūrinys (*Quaecunque in breve Poema cadere possunt ea Lyricis numeris colligere ius esse*): pagyrimus (*laudes*), meilės istorijas (*amores*), ginčus (*iurgia*), pasityčiojimus (*insectationes*), graužatis (*comessoria*), barnius (*obiurgatoria*), maldas (*vota*) ir pan. Be to, lyrikos kūriniai gali perpasakoti kokį nors istorinį įvykį (*gestorum summarias explicationes*), išsakyti skundus dėl gyvenamo laiko ar vietos (*conquestiones locorum, temporum*), perteikti troškimus (*desideria*), duoti naujų patarimų (*nova consilia*), pateikti apmąstymus (*deliberationes*), pareigybių priėmimą (*negotiorum susceptiones*) ir prisiimtų atsisakymą (*susceptorum repudiationes*), kvietimus (*invitationes*), pralaimėjimus (*repulsiones*), atkalbėjimus (*dehortationes*), prakeiksmus (*detestationes*) ir visus kitus veiksmus bei būsenas (*et alia si qua sunt*). Geriausiai poetinės medžiagos visapusiškumą ir daugiaplaniškumą savo kūrinuose, anot Skaligerio, yra išreiškęs Horacijus (*Lyricorum materiam plane demonstravit Horatius, mihi ita videtur*).

Pabrėždamas lyrinių eilėraščių medžiagos ir temų įvairovę, Skaligeris pastebi, kad lyrinės poezijos forma ar metrinė išraiška, kaip ir satyrų ar epigramų, nėra apribota griežtų taisyklių (*amat poema hoc animi libertatem, nihilominus quam vel Satyrae, vel epigrammata*), bet lyrinis eilėraštis reikalauja sentencijų gausos (*poscit vero frequentiam sententiarum*). Kaip retorikos moksle, taip ir lyrinėje poezijoje sentencijos yra dviejų rūšių (*Quas esse duorum generum habes a Rhetoribus*). Viena yra paprasta (*apertum*), kurios pavyzdys yra posakis

² Julius Caesar Scaliger, *Poetics libri septem*, ed. 3, [Lyons]: Apud Petrum Santandream, 1586, p. 428.

„Ereliai neperi balandžių“ (*Nec generant aquilae columbas*). Kita rūšis sudėtingesnė, apgaubta žodžių gausos (*alterum tectum circuitu verborum*). Tokios rūšies pavyzdys Skaligerio veikalė yra Horacijaus eilutės „Tu neklausinėk, neleista žinoti, kokį likimą man, ar tau paskirs dievai“ (*Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi || Finem dii dederint*)³. Pateikęs sudėtingesnės rūšies sentenciją, Skaligeris tuojau paaiškina, kad paprastos rūšies sentencija būtų „Nereikia klausinėti apie mirties dieną“ (*Nec sciscitare mortis diem*).

Apie lyrinę poeziją Skaligeris kalba ne viename savo veikalo skyriuje. Pirmoje knygoje (I, 44) jis detalai analizuoja visas odžių rūšis nuo Antikos laikų, daugiausiai dėmesio skirdamas jų metrinei sistemai.

Pats tobuliausias poezijos žanras Skaligeriui yra herojinė poema ar epas, tačiau autorius akcentuoja, kad lyrinė poezija artimiausia epui, nes herojinės poemos didingumui itin artimas yra lyrinės poezijos prakilnumas (*proxima Heroicae maiestati Lyrica nobilitas*)⁴.

Daug dėmesio lyrinei poezijai skirta Antonijaus Posevino (Antonio Possevino, 1534–1611) veikalė *Tractatio de Poesi et Pictura ethnica, humana et fabulosa* (1594), kuris buvo svarbiausias potridentinės bažnyčios programos veikalas. Skyriuje apie odes Posevinas, kaip ir Skaligeris, iš Antikos lyrikų išskiria Horacijų ir pabrėžia jo kūrybos įtaką šiam žanrui (*De Ode, sive Lyricis versibus: ubi primum de Horatio, mox de sacris*)⁵.

Detaliausiai lyrinę poeziją analizuoja jėzuitų filologas Jokūbas Pontanas (Iacobus Pontanus, 1542–1626) veikalė *Poeticarum institutionum libri tres* (1594)⁶. Kaip ir Skaligeris, Pontanas pabrėžia lyrinės poezijos medžiagos įvairiapusiškumą ir galimybę pateikti ją daugybe skirtingų būdų (*innumerabiles Lyricorum carminum species*).

³ *Ibid.*, p. 429. Plg. Horatius, *Carmina* I, 11.

⁴ *Ibid.*, p. 116.

⁵ Antonio Possevino, *Antonii Possevini Societatis Iesu Tractatio de Poesi et Pictura ethnica, humana, et fabulosa collata cum vera, honesta, et sacra*, Lugduni: Apud Ioannem Pillehotte, 1594, p. 186.

⁶ Iacobus Pontanus, *Institutio poetica*, Coloniae: Sumptibus Bernardi Gualtheri, 1609, p. 62.

Kaip pagrindinį lyrinės poezijos bruožą, skiriantį ją nuo kitų poezijos žanrų, Pontanas nurodo malonų skambesį (*suavitas*). Šią sąvoką teoretikas aiškina lygindamas odes su kitomis poezijos rūšimis ir tik joms būdingomis savybėmis:

*Nam ut in carmine Heroico dominatur, et eminent gravitas, in Bucolico simplicitas, in Elegiaco teneritas et mollities, in Jambico, et Satyrico acrimonia, et acerbitas, in Comoedia ioci, in Tragoedia πάθος, in Epigrammatis acumen, sic in carminis genere Poeta se totum ad deliniendas hominum mentes varietate, et brevitate versicolorum, ac totius cantilenae exquisita vocum elegantia, nitore, sono, concinnitudine, numerorum, descriptione rerum suapte natura maxime delectabilium fingere, et accommodare consuevit.*⁷

Pontanas detaliau nei kiti teoretikai aptaria odės struktūrą, išskiria tris pagrindines jos dalis – strofą, antistrofą, epodą. Taip pat pateikiamas odžių skirstymas pagal įvairius kriterijus (XXXIX, *De partibus odarum*).

Savo pirmtakų pėdomis sekė ir XVIII a. literatūros teoretikas prancūzų jėzuitas Juozapas Juvencijus (Josephus Juventius, Jouvency, 1643–1719). 1752 m. Vilniuje pasirodė pirmasis jo veikalas *Institutiones poeticae et rhetoricae* leidimas. Šis veikalas buvo gerai žinomas XVIII a. jėzuitų mokyklų dėstytojams ir studentams. Odės žanrą Juvencijus apibūdina panašiai kaip XVII a. teoretikai. Pirmiausia jis aptaria lyrinio eilėraščio turinį, kuris beveik atkartoja Skaligerio nurodytą lyrinio leilėraščio medžiagą, ir teigia, kad jį sudaro dievų ir žmonių pašlovinimas (*laudes deorum et hominum*), maldos (*vota*), prašymai (*preces*), skatinimai elgtis dorai ir vengti ydų (*exhortationes ad virtutem, ad vitia fugienda*), nelaimių apverkimas (*deplorationes calamitatum*),

⁷ *Ibid.*, p. 62: „Nes kaip herojiniame eilėraštyje dominuoja ir išsiskiria rimtumas, bukoliniame paprastumas, eleginiame lengvumas ir švelnumas, jambiniame ir satyriniame gyvumas bei aštrumas, komedijoje juokai, tragedijoje skausmas, epigramose aštrumas, taip odėse poetas įprato savo talentą skirti ir pritaikyti žmonių sieloms sujaudinti eilių įvairove ir glaustumu, visos giesmės išieškota garsų elegancija, spindesiu, skambesiu, harmonija, ritmu, dalykų, labiausiai džiuginančių savo prigimtimi, aprašymu“. Čia ir toliau vertimas straipsnio autorės.

troškimų išsakymas (*desideria*), aimanos (*conquaestiones*)⁸. Vėliau veikale nuosekliai aptariama odžių metrika bei struktūra.

Imitacinis lotyniškosios Baroko poezijos pobūdis suformavo ir tam tikrą ano meto kūrėjų santykį su Antikos literatūra, kurį galima įvardyti dviem terminais: parodija ir palinodija. Abu šie terminai nurodo, kad autorius remiasi anksčiau parašytais kitų kūrėjų tekstais, tačiau sukuria naujas ir savitas jų interpretacijas. Tad parodija Baroko epochoje reiškė poetinę parafrazę kito teksto motyvais, o palinodija – buvo literatūrinė aliuzija, kai remiantis žinomu tekstu kuriama jam priešinga prasmė⁹. Parodijas ir palinodijas kūrė beveik visi lotyniškai rašę XVII–XVIII a. poetai. Talentingas parodijų bei palinodijų meistras buvo Sarbievijus, kurio gebėjimus šiuo požiūriu įvertino Juvencijus minėtame poetikos ir retorikos veikale kalbėdamas apie parodiją: „Sarbievijus naudodamas parodiją taip pat pritaikė kelias nepadorias Horacijaus odes pamaldžiam skaitytojui“ (*Sarbievius item Odas Horatii aliquot improbas ad pietatem traduxit per parodiam*)¹⁰.

SARBIEVIJAUS CHARACTERES LYRICI – ODĖS TEORIJS IR PRAKTIKOS DERMĖ

Sarbievijus LDK kolegijų ir universitetų dėstytojams taip pat buvo vienas iš autoritetų, kurio teoriniais veikalais remtasi per paskaitas. Priminsime, kad teoriniai Sarbievijaus veikalai buvo išspausdinti tik XX a., tačiau rankraščiais plito po mokyklas ir buvo puikiai žinomi dėstytojams bei studentams. Lyrinę poeziją Sarbievijus aptaria ir analizuoja vienoje iš *Praecepta poetica* dalių *Characteres lyrici*. Nors ši dalis dėl neaiškių priežasčių liko neužbaigta¹¹, bet joje pateikta

⁸ Josephus Juvencius, *Institutiones poeticae et rhetoricae, auctore R. P. Josepho Juvencio Soc. Jesu, ad usum gymnasiolorum ejusdem Societatis*, Vilnae: Typis S.R.M. et Academiae Soc. Jesu, 1766, p. 98.

⁹ *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Wrocław [i in.], 1989.

¹⁰ Josephus Juvencius, *Institutiones poeticae et rhetoricae*, p. 102.

¹¹ Ona Daukšienė, „Sarbievijaus *Characteres lyrici*: nebaigta, bet nuosekli poetikos grandis“, in: *Literatūra*, 2001, 43 (3), p. 145.

lyrikos analizė ir klasifikacija leidžia manyti, kad Sarbievijus lyriką laikė nors ir ne pačia tobuliausia (tobulu buvo laikomas epas), bet viena iš labiausiai dėmesio nusipelnančių literatūrinės kūrybos formų.

Pedagoginė praktika ir poeto patirtis tikriausiai nulėmė tai, kad Sarbievijus, skirtingai nei garsiausi to meto literatūros teoretikai, lyrinę poeziją analizuoja daug nuodugniau ir detaliau, iliustruodamas savo teorinius teiginius gausiais Antikos (dažniausiai Pindaro ir Horacijaus) bei savo meto poetų kūrybos pavyzdžiais (ypač Jano Kochanovskio).

Sarbievijus pateikia lyrinės poezijos klasifikaciją pasitelkdamas analogiją su pagrindiniais retorikos mokslo dėsniais ir skirsto ją į tris pagrindines dalis: *inventio* (medžiagos suradimas), *dispositio* (medžiagos išdėstymas) ir *elocutio* (kalbinė raiška, stilius).

Sarbievijus, kaip ir dauguma to meto teoretikų, pabrėžia, kad lyrinės invencijos problemų apimtis yra labai plati, bet ji labiau tinkanti vaizduoti svarbiems, didingiems, prakilniems ir nutolusiems nuo kasdienybės dalykams (*inventio lyrica [...] magis ad res amplas, grandes, sublimes, divinas et a communi usu alienas tractandas accommodata est*)¹². Lyrinė invencija pagal retorikos dėsnius Sarbievijaus skiriama į tris pagrindines rūšis¹³. Pirmoji rūšis yra iškilmingoji (*genus exornativum*), kuriai priklauso šlovinamosios odės (*odae encomiasticae*). Antroji rūšis – apmąstomoji (*genus deliberativum*), ji duoda pavadinimą etinėms odėms (*odae ethicae*), kuriose visada turi būti gausu sentencijų ir moralinių pamokymų (*sunt plenae sententiis et doctrinis moralibus*). Etinėse odėse autorius, anot Sarbievijaus, arba ką nors įkalbinėja, arba atkalbinėja (*vel suadent aliquid, vel dissuadent*). Trečioji rūšis yra tarsi teisminė (*genus iudiciale*), arba kaltinamoji (*exsecratorium*). Jai dažniausiai priskiriami prakeikimai (*dirae*).

¹² Lotyniškos citatos iš: Maciej Kazimierz Sarbiewski, *Wykłady Poetyki (Praecepta poetica)*, praeł. i oprac. Stanisław Skimina, Wrocław-Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1958, p. 21. Čia ir toliau lietuviškai cituojamas Onos Daukšienės vertimas.

¹³ Pvz. *Rhetorica ad Herennium* nurodomos trys kalbų rūšys: „tria genera causarum [...] demonstrativum, deliberativum, iudiciale“.

Sarbievijus nurodo, kad odės rašomos dviem būdais. Pirmasis būdas yra paprastasis (*simplex*) ir aiškinamasis (*expositorius*). Šiuo būdu mintys odėse perteikiamos tiesiogiai, be jokios ypatingos invencijos (*sententiae tractantur directe, sine ulla peculiari inventione*). Antrasis būdas yra netiesioginis (*obliquus*). Jis reikalauja didelio talento ir meistriškumo, nes į visą odę reikia įpinti kokią nors išmonę ar kitokį netiesioginį minties perteikimo būdą (*cui fictio per totam odam aliqua admiscetur vel aliquis modus indirectus tractandi sententiam*), kuris savo ruožtu skyla dar į daugybę dalių (Sarbievijus išdėsto aštuonias netiesioginio būdo reiškimo galimybes). Tačiau Sarbievijus neapsiriboja dvejopa odžių rašymo klasifikacija. Jis nurodo, kad tarp tiesioginio ir netiesioginio dar yra ir tarpiniai būdai (*medii*). Vienas iš jų yra pats gražiausias ir nepaprastai tinka lyriniam įkvėpimui perteikti (*pulcherrimus et ad lyricum enthusiasmum mire accommodatus*). Tai visą odę sudaranti personifikacija (*prosopopeia*), kai poetas svetimais žodžiais perpasakoja kokį nors dalyką ir tais pačiais svetimais žodžiais netiesiogiai perteikia paslėptą prasmę. Dar vienas tarpinis būdas (*alter medius*), kurį nurodo Sarbievijus, yra dvejopas (*duplex*): kai poetas dedasi kuriąs ne savo valia, bet tartum Apolono dvasios genamas ar kažin kokio dieviško šėlo apsėstas, todėl neprisiskiria giesmės autorystės; ir pasigyrimas (*ambitus*), kai poetas ne tik apdainuoja kieno nors žygius, bet arba paskelbia, kad jo giesmės žmonės nuolat dainuosią ir jos niekada nebūsančios užmirštos, arba kai poetas viliasi, kad jo giesmės, kuriomis ką nors šlovina, išliksiančios nemirtingos ir taip netiesiogiai išreiškia mintį, kad ir jo šlovė būsianti amžina.

Sarbievijus teigia, kad iškilmingąją rūšį (*genus exornativum*) atitinka paprastasis (*simplex*) ir visi netiesioginiai būdai (*reliqui omnes obliqui*), tačiau antrasis yra pats graškčiausias (*elegantissimus*) ir labiausiai tinkąs šlovinti, ypač jeigu odėje vartojamos deramos išmonės (*fictiones*).

Svarbu pastebėti, kad vienu iš svarbiausių lyrikos požymių Sarbievijus laiko nekasdienių dalykų vaizdavimą, t.y. poetinę išmonę ar

fikciją – tai, kas stebuklinga, neįtikėtina, „kas nepatenka į žmogaus suvokimo ir pažinimo ribas“¹⁴.

Kadangi poetinė išmonė (*fictio*) būdinga ir epui, Sarbievijus detalai paaiškina epo ir lyrinės poezijos išmonių skirtumus, tuo nusakdamas pagrindines lyrikos kūrinio savybes. Pirmiausia pabrėžiama, kad lyrinių išmonių veiksmė (*in fictionibus lyricis*) dalyvauja pats poetas ar asmuo, atliekantis poeto vaidmenį (Apolonas ar kuri nors iš Mūzų). Be to, lyrinėje išmonėje pasitaiko atitrūkusių nuo tikrovės ir abstrakčių veiksmų, kurie neatitinka kasdienio gyvenimo ir todėl yra daug nuostabesni bei retesni. Lyrikams taip pat būdingesnis yra poetinis įkvėpimas (*enthusiasmus poeticus*) bei savotiškas staigus įkarštis (*calor quidam repentinus*), todėl jie turi daugiau laisvės naudotis reta ir neįprasta išmone.

Sarbievijus nurodo ir pagrindines *inventio* puošmenas (*ornamenta*): kasdienybės pagražinimas (*decorum consuetudinis*), tėvynės jausmas (*sensus patrius*), namų jausmas (*sensus domesticus*), laiko pojūtis (*chronicopoeia*), sentencijos (*gnomae*), panašybės (*similitudines*), sudėtiniai apibrėžimai (*definitiones conglobatae*), aprašymai (*descriptiones*), pavyzdžiai (*exempla*), padavimai, pasakojimai ir pan. (*fabulae, apologi similiaque*), palyginimai (*comparationes*), atvaizdai arba paveikslai (*imagines sive icones*).

Lyrinę dispoziciją (*dispositio*) Sarbievijus skirsto į tris dalis: įžangą (*ingressus*), atsitraukimą (*digressus*), pabaigą (*regressus*) ir detaliai išvardija, kas būdinga kiekvienai iš jų. Sarbievijus konstatuoja, kad „gerai suręstoje odės pradžioje glūdi didžiausias meistriškumas“ (*est vero summum artificium in bene concinnando odae initio*). Pradžia arba įžanga (*initium seu ingressus*), anot jo, yra tarsi odės siela (*initium odae animam esse odae*), tad į ją reikėtų įdėti daugiausia pastangų, nes žmonės dažniausiai gerai įsimena odės pradžią, dėl kurios pamėgstamas ir visas kūrinys. Antroji dalis – epizodas arba nutolimas (*episodium seu digressus*) – poezijoje reiškia tą patį, ką įlanka arba

¹⁴ Ona Daukšienė, *op. cit.*, p. 146.

sala jūroje ar upėje (*quam in mari vel flumine sinus vel insula*). Mat tai yra nutolimas link kokio nors dalyko, neprieštaraujantis poeto sumanymui, tačiau liekantis šalia jo. Kaip pagrindinį epizodo privalumą Sarbievijus įvardina populiarumą (*popularitas*). Jis aiškina, kad populiarumas yra ne tai, kas paremta visiems bendrais jausmais ir liaudyje paplitusiomis nuomonėmis. Populiarus epizodas turi būti pagrįstas nuomonėmis, priklausančiomis lyg ir tarpiniam sluoksniui tarp garbingų ir pasileidusių žmonių, tarp turtingųjų ir skurdžių galvosenos, tačiau labiau privalo krypti link tų žmonių, kurie priklauso viduriniajam luomui. Ir trečioji dispozicijos dalis yra pabaiga arba epilogas (*regressus seu epilogus*).

Lyrinės elokucijos dalyje Sarbievijus išvardija eilėraščio kalbinės raiškos bei stiliaus priemones, kaip antai: paprastųjų žodžių parinkimas (*delectus verborum simplicium*), trijų rūšių prieveiksmiai: būdo, laiko, vietos (*adverbia triplicis generis: modi, temporis et loci*), laiko prieveiksmiai ir dalelytės (*adverbia et particulae temporis*), vietos prieveiksmiai ir dalelytės (*adverbia et particulae loci*), metaforų, katachrezių, alegorijų grakštumas (*elegantia metaphorarum, catachresium, allegoriarum*), frazių įvairovė (*varietas phrasium*), epitetų grakštumas (*elegantia epithetorum*) ir pan.

Characteres lyrici pabaigoje Sarbievijus pažymi, kad apie lyrikos žanrą jis parašė tris knygas (apie invenciją, dispoziciją ir elokuciją), o dar trys likusios neparašytos. Pirmoji – apie lyrikos atmainas, bet jų aptarimo autorius atsisako, nes tai kruopščiai yra išdėstęs Skaligeris. Antroji – apie lyrikos instrumentus ir priemones. Bet ir juos minėtasis teoretikas jau smulkiausiai išnagrinėjęs. Todėl Sarbievijus atsisako šių dalykų aptarimo, „kad neatrodytų, jog vis kaišiojame baisesiausiai įgriusius kopūstus ir kažką skolinamės iš kitų – o to visuomet labiausiai stengėmės išvengti“ (*ne molestissimam cramben repetere videamur et aliquid ex alieno mutari – a quo semper quam maxime afuimus*). Trečiojoje Sarbievijus sumanęs lyginti: pirma, devynis graikų poetus tarpusavyje; antra, kiekvieną iš jų su Horacijumi; trečia, ir Horacijų,

ir devynis graikų poetus su dieviškaisiais pranašais, kurių kūriniai yra šventosiose knygose, t. y. su lyrinio poetu Dovydu, su Saliamonu, Jobu, Moze, Debora, Judita, Zachariju, Izaiju, Habakuku (*cum lyrico poeta Davide, cum Salomone* [...], *cum Iobo, cum Moyse, Debora, Iudith, Zacharia, Isaia, Habacuc*).

ODŽIŲ KLASIFIKACIJA LDK KOLEGIJOSE

Spausdintuose veikaluose tik punktyrais ar kontūrais nužymėtos lyrinės poezijos teorijos gairės visai kitaip atsiskleidžia mokykliniuose poetikos ir retorikos paskaitų užrašuose¹⁵. Jų autoriai nuosekliai ir detalai, pasitelkdami žymiausių poetų pavyzdžius, analizuoja odę kaip žanrą, nurodo jos rūšis ir paskirtį, pateikia daugybę galimų komponavimo būdų ir pavyzdžių.

Svarbus faktas, kurį norisi ypatingai akcentuoti, yra tas, jog XVII–XVIII a. mokyklinių poetikų ir retorikų autoriai lyrinę poeziją dažnai klasifikuoja lygiai taip pat kaip tai darė Sarbievijus poetikos *Characteres lyrici* dalyje. Tiesa, galima pastebėti, kad mokyklinių kursų medžiaga ne visada dėstoma išsamiai, kartais ji stokoja išbaigtumo ir originalių įžvalgų. Sarbievijus teorinius paaiškinimus dažniausiai grindė dviejų Antikos autorių – Horacijaus ir Pindaro – pavyzdžiais, o mokyklinių kursų autoriai teorinius teiginius iliustruoja ne tik Antikos poetų, bet ir garsiausių savo meto lyrikų posmais, tarp kurių bene gausiausiai cituojama ir paties Sarbievijaus poezija. Pastebėtina, kad mokyklinių kursų dėstytojai labai greitai reaguodavo į naujausius poezijos kūrinius, išleistus ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Europoje, įtraukdavo juos į savo dėstomus kursus. Be Sarbievijaus, kaip geriausi poetai dažnai minimi jo amžininkai Jokūbas Baldė, Mikalojus Avancinas, Emanuelis Tesauras, Albertas Inesas, Andrius Kanonas bei kiti. Jų poezija buvo įtraukiama

¹⁵ Tyrimo medžiagą sudaro Vilniaus universiteto Rankraščių skyriuje saugomi poetikos ir retorikos paskaitų konspektai (tirta 100 rankraščių) iš įvairių LDK kolegijų (Kauno, Kražių, Naugarduko, Nesvyžiaus, Gardino, Pinsko, Slanimo, Kališo, Daugpilio), taip pat Vilniaus universiteto.

į skaitomą poetikos ar retorikos kursą kaip tam tikros rūšies odės etalonas ir sektinas pavyzdys. Beveik visuose tyrinėtuose XVII–XVIII a. rankraščiuose aiškinant odes, jų struktūrą, klasifikaciją, rašymo būdus neapsieita be Sarbievijaus lyrikos pavyzdžių. Tai neginčijamai rodo, kad Sarbievijaus poezija jau buvo laikoma etalonu, nė kiek ne menkesniu nei pripažintų Antikos autorių kūryba: būtent Sarbievijus dažnai nurodomas kaip garsiausias to meto poetas, prilygstantis žymiausiems Antikos lyrikams. Nežinomas 1710 m. mokyklinės retorikos autorius, vardindamas geriausius kiekvieno poezijos žanro poetus ir nurodydamas, kad mokiniai į tuos poezijos autoritetus turėtų orientuotis ar juos imituoti, pateikia tokį sąrašą: *Epicus poeta Homerus, Virgilius. Lyrici Pindarus, Horatius, Sarbievius. Elegiacus Tibullus, Propertius, Ovidius. Epigrammatici Catullus, Martialis. Tragicus Seneca, Aeschylus*¹⁶. Kaip matome, retorikos dėstytojas šalia žymiausių Antikos kūrėjų iš savo meto poetų pamini tik vieną Sarbievijų, tuo parodydamas, kad jo talentas ir kūryba prilygsta senųjų poetų genijui.

Kiti mokyklinių poetikų ir retorikų autoriai taip pat nurodo Sarbievijų kaip vieną garsiausių savo amžiaus lyrikų:

*Excellant vero in odis apud Graecos Pindarus et quis quis ille est Anacreon. Apud Latinos Horatius et duo nostri P. Matthias Sarbiewski Polonus Societatem nostrum ingressus et P. Ines*¹⁷.

*Apud Latinos Horatius, quem celeribus passibus consecuti Pater Sarbievius et Pater Iacobus Balde Societatis nostrae Religiosi*¹⁸.

*Authores autem et Lectioni et Imitationi tam. Pro odis: Horatius, Pater Sarbievius, Pater Ines*¹⁹.

¹⁶ VUB F 3–918, p. 20.

¹⁷ VUB F 3–2482, p. 164: „Odes geriausiai iš graikų kuria Pindaras ir dar Anakreontas. Lotyniškai – Horacijus ir du mūsų šaliai: mūsų Draugijos narys lenkas tėvas Motiejus Sarbievijus ir tėvas Inesas“.

¹⁸ VUB F 3–2199, p. 55: „Iš lotynų [žymiausias] Horacijus, kurį greitais žingsniais seka tėvas Sarbievijus ir tėvas Jokūbas Baldė, mūsų Draugijos nariai“.

¹⁹ VUB F 3–938, p. 59: „Autoriai [tinkami] ir pasiskaityti, ir imituoti. Apie odes: Horacijus, tėvas Sarbievijus, tėvas Inesas“.

Kartais Sarbievijaus lyrika įvertinama dar palankiau ir drąsiau. Pabrėžiama, kad Sarbievijaus poezija ne tik prilygsta geriausiems Antikos poetų kūriniais, bet ir juos pralenkia:

*Praenota quod apud Graecos poeseos lirice precipui autores fuerunt Pindarus, et Antiimachus, apud Latinos autem primus et precipuus Horatius, et istius saeculi Poeta Lyricus Pater Sarbiewski, qui etiam Horatium in multis vincit*²⁰.

Beveik visuose tyrinėtuose rankraščiuose kalbant apie lyriką ir odžių klasifikaciją bei skirtingus jų rašymo būdus, kaip tam tikros odės etalonas ir sektinas pavyzdys pateikiama Sarbievijaus odė. Sarbievijaus autoriteto ir jo lyrikos svarbą rodo ir epitetai, kuriais dažnai pavadinamas poetas: svarbiausias iš lenkų dainių (*princeps Vatum Polonorum*), žymiausias iš poetų (*princeps Poetarum*)²¹, lenkų dainius (*Polonus Vates*)²².

Rankraštinių poetikų ir retorikų autoriai gana skirtingai, bet labai detalai analizuoja lyriką. Šis skyrius jų veikaluose užima daugiausiai vietos. Dauguma autorių kaip ir Sarbievijus lyrinę poeziją skirsto į tris dalis: invenciją, dispoziciją ir elokuciją (*Totam Lyricam distinguens in tres quaestiones [...] de Inventione, Dispositione et Elocutione lyricae Poeseos*²³). Odės taip pat klasifikuojamos pagal retorikos mokslo taisykles ir dažniausiai išskiriamos trys pagrindinės odžių rūšys: šlovinamosios (*odae encomiasticae*), etinės (*odae ethicae*) ir teisminės arba kaltinamosios odės (*odae iudiciales*).

LDK kolegijų profesoriai neabejotinai žinojo Sarbievijaus veiklą apie lyrinę poeziją ir buvo gerai susipažinę su jame dėstoma medžiaga. Šį faktą patvirtina XVIII a. rankraščio dalyje apie lyrinę poeziją (*de lyrica poesi*) rasta frazė, aiškinanti odės pradžią (*de ingressu seu initio odae*). Rankraščio autorius nurodo, kad odės

²⁰ VUB F 3–1376, p. 303: „Įsidėmėk, kad graikų lyrinės poezijos žymiausi autoriai buvo Pindaras ir Antimachas, o iš lotynų pirmas bei geriausias Horacijus ir šio amžiaus lyrikas Tėvas Sarbievijus, kuris Horacijų daug kur net pralenkė“.

²¹ VUB F 3–1687, p. 297–299.

²² VUB F 3–1367, p. 125.

²³ VUB F 3–2069, p. 48.

pradžiai gali būti dviejų rūšių ir savo teiginį pagrindžia nuoroda į Sarbievijaus veikalą:

*His duobus generibus initiorum odae Pater Mathias Sarbiewski tractatu de Lyrica Poesi sive Horatio subjicit*²⁴.

Poetikos mokslo autoritetas Skaligeris siejo odes su sentencijomis ir, remdamasis tuo, nurodė, kad odės rašomos dviem būdais. Vienas jų yra atviras arba paprastas (*apertum*), o kitas apgaubtas žodžiais (*tectum circuitu verborum*). Sarbievijus traktate *Characteres lyrici* taip pat nurodė du būdus odėms rašyti: paprastąjį ir aiškinamąjį (*simplex et expositorius*) bei netiesioginį (*obliquus*).

Mokyklinių XVII–XVIII a. retorikų ir poetikų autoriai laikosi tokio paties kaip nurodė Sarbievijus odžių rašymo modelio ir pateikia du galimus odžių komponavimo būdus, teorines formuluotes iliustruodami paties Sarbievijaus lyrikos pavyzdžiais. Jie pažymi, kad dažniausiai skiriami du pagrindiniai odžių rašymo būdai (*Quis est modus scribendarum odarum? Universaliter duo assignant*²⁵, *Modus scribendi odas in genere est duplex*²⁶). Pirmas yra paprastas arba aiškinamasis (*simplex seu expositorius*), kai mintys perteikiamos vien tiesiogiai, be jokios ypatingos invencijos (*cum sententiae tractantur directe sine ulla peculiari inventione*)²⁷, kada yra koks nors gražus ir sentenciškas diskursas, susijęs su kokia nors medžiaga, bet be jokios fikcijos (*quando fit discursus de aliqua materia pulcher quidem et sententiosus, sed sine ulla fictione*)²⁸. Antrasis – įžvalgus ar netiesioginis (*ingeniosus seu obliquus*), kai naudojama ar kokia nors išmone, ar ypatingu sugebėjimu (*cum vel fictio aliqua ahibet vel peculiare artificium*)²⁹, kai sukuriama kokia nors fikcija ar ypatinga invencija

²⁴ VUB F 3–1395, p. 91: „Tėvas Motiejus Sarbievijus traktate apie lyrinę poeziją arba Horacijų nurodo šitas dvi odės pradžios rūšis“.

²⁵ VUB F 3–647, p. 60, VUB F 3–2054, p. 126.

²⁶ VUB F 3–2188, p. 16, VUB F 3–2277, p. 95.

²⁷ VUB F 3–647, p. 60, VUB F 3–2054, p. 126, VUB F 3–2277, p. 95.

²⁸ VUB F 3–2188, p. 16.

²⁹ VUB F 3–647, p. 60, VUB F 3–2277, p. 95.

(*videlicet cum fictio aliqua vel inventio peculiaris admittetur*)³⁰. Šis būdas reikalauja iš poeto didesnio talento ir meno (*alter modus est majoris artis et ingenii*)³¹. Kai kurie autoriai nurodo, kad be šių pagrindinių dviejų odžių rašymo būdų yra ir daug papildomų, kurių išmokstama skaitant įvairius autorius, o ypač Sarbievijų (*Ex his generalibus duobus modis multi sunt particulares qui addiscentur varios legendo authores. Maxime Sarbievium*)³². Visi paminėtų retorikų autoriai kaip kiekvieno iš būdų pavyzdį nurodo Sarbievijaus odes. Prie pirmojo visada cituojama Sarbievijaus I knygos 1 odė „Popiežiui Urbonui VIII. Grėsmingai turkų kariuomenei pasitraukus iš Vengrijos“ (*Ad Urbanum VIII Pontificem Maximum. Cum infestae Thracum copiae Pannonia excessissent*), o prie antrojo – II knygos 5 odė „Atsako žemiškos būties“ (*E rebus humanis excessus*).

Taigi ir spausdintų ir rankraštinų poetikų bei retorikų autoriai nurodo du pagrindinius būdus – paprastą arba aiškinamąjį ir netiesioginį, – kuriais gali būti rašomos odės.

Mokyklinių poetikos ir retorikos kursų autoriai taip pat nurodo, kad odę sudaro trys pagrindinės dalys: įžanga arba pradžia (*ingressus seu initio*), dėstymas arba nutolimas (*episodium seu digressus*) ir pabaiga (*regresus seu epilogus*).

Aptarus pagrindinius odžių rašymo būdus, buvo pereinama prie atskirų odžių rūšių ir galimų jų komponavimo būdų. Dažniausiai, remiantis retorikos mokslo tradicija, buvo skiriamos trys odžių rūšys: šlovinamosios, etinės ir teisminės odės. Kadangi pirmųjų dviejų odės rūšių specifika reikalauja platesnio ir išsamesnio tyrimo, kuris bus atliktas ateityje, toliau bus aptariami tik teisminių odžių bruožai.

³⁰ VUB F 3–2188, p. 16.

³¹ VUB F 3–2054, p. 126.

³² VUB F 3–2188, p. 16.

TEISMINĖS ODĖS (*ODAE IUDICIALES*)

Teisminių (*iudiciales*), arba kaltinamųjų (*exsecratorium*) odžių rūšis, kilusi iš retorikos mokslo teisminių kalbų (*genus iudiciale*), nusipelnė mažiausiai poezijos teoriją analizuojančių dėstytojų dėmesio. Kai kurie mokyklinių poetikos bei retorikos kursų autoriai šios rūšies net nemini, o kiti jai dažniausiai priskiria prakeikimus (*dirae*), kuriuos apibrėžia kaip dainas, tarsi išsakytas furijų ir keršto deivių Erinijų, skirtas prašymams ir šmeižtams paskelbti (*Dirae. Carmen dictum a furiis alio Erinys: in precatorium et maledictorium*)³³.

1691 m. Pinsko jėzuitų kolegijos retorikos dėstytojas teismines odes analizuoja trečiojoje kurso dalyje ir tapatina jas su kaltinimais bei prakeikimais (*Pars tertia de odis iudicialibus sive de odis exsecratoriis et dirarum*)³⁴. Pats retorikos autorius nurodo, kad jis, kaip ir tėvas Sarbievijus (*ex mente P. Sarbiewski*), šitaip vadina trečią odžių rūšį (*tertium genus odarum*), tarsi teisminę, kurioje kas nors yra apkaltinamas (*quasi iudiciale, in quo videmur aliquem accusare*). Detaliau neanalizuodamas šios odžių rūšies, retorikos autorius tiesiog nurodo, kad reikėtų pasiskaityti Sarbievijaus odę apie Erodą (*Lyric. II, 24*). Tą pačią Sarbievijaus odę cituoja ir XVIII a. retorikos³⁵ autorius, aiškindamas prakeikimus (*De dyris*). Jis teigia, kad tokio pobūdžio odė gali būti pradama aptariant kokį nors dalyką ar asmenį, kuriam tie prakeikimai bus skirti (*Inchoari potest satis oda vel per allocutionem alicui rei vel personae cui fit impuratio eadem prosit causa*). Ta pati Sarbievijaus odė ir kitų dėstytojų pateikiama *Odae dirarum*³⁶ dalyje.

Taigi vienintelė kaip teisminių odžių pavyzdys cituojama Sarbievijaus odė (nors odę sudaro 76 eilutės, dėstytojų paprastai cituojamos tik pirmosios trys šios odės strofos) yra skirta karaliui Erodui ir skamba tarsi prakeikimas jam ir jo nusikalstamiems darbams (*dirae ad Herodem*):

³³ VUB F 3–938, p. 80.

³⁴ VUB F 3–2482, p. 179.

³⁵ VUB F 3–1395, p. 95.

³⁶ VUB F 3–2199, p. 57, VUB F 3–2183, p. 36.

*Devota sacrae progenies domus!
Fatale monstrum! Prodigialium
Monstrum parentum! Seu Libyssa
Marmaricis lea pavit antris,*

*Seu te maligno sidere degener
Pardus marita tigride prodidit,
Furoris haeredem paterni:
Sive gregis populator Afri*

*Nudum sub alto destituit jugo:
Seu belluosis fluctibus exspuit
Irata tempestas nocentem
Alitibusque ferisque praedam.
(Lyric. II, 24, 1–12)*

(Prakeiktas aini šventų namų! || Pabaisa pavojinga! Baisių tėvų || pabaisa!
Ar Libijos liūtė tave || išmaitino Afrikos urvuose, || ar tave išsigimęs leopardas po bloga lemiančiu || žvaigždynu pagimdė su žmona tigre, || tėviško įsiūčio paveldėtoją; || ar Afrikos kaimenių naikintojas || nuogą pastatė po aukštais kalnais; || ar smarki audra baisiomis bangomis || išmetė nusikaltusį kaip grobį || paukščiams ir žverims?)

Kaip ir reikalauja teisminių odžių struktūra, Sarbievijus savo kūrinį pradeda nuo praeiksmų išsakymų Erodui, vadindamas jį „praeiktu ainiu“ (*devota progenies*) ir „nepaprasta pabaisa“ (*fatale monstrum*). Ypač pabrėžiamas žodis *pabaisa* (*monstrum*), kuris kelis kartus pakartojamas visame odės pasakojime kaip labiausiai Erodą charakterizuojanti jo būdo savybė. Poetas bando ieškoti odės adresato išsigimimo priežasčių, vardindamas ar tik užsimindamas apie mitologines, istorines ir gamtines nepalankiai susiklosčiusias aplinkybes, kurias tarsi karolių akmenėlius veria ant vieno pasakojimo siūlo, atskirdamas juos jungtukais *seu* ar *sive* (arba).

Odė pabaigiama negailestingu nuosprendžiu tironui – jo laukia pragaro kančios, kurias simbolizuoja antikinis požemio pasaulis Tartaras ir jį supančios upės Kokitas ir Acherontas:

*Jam nutat aether; jam barathrum prope,
Vastisque campi dissidiis biant:
Jam fractus illabetur orbis
Sacrilige capiti. I, profunda*

*Inexpiato pollue Tartara,
Tyranne, leto: solus et igneum
Insume Cocytum, et frementem
Sulphureis Acheronta ripis.
(Lyric. II, 24, 69–76)*

(Jau dreba dangus, jau bedugnė arti, || atsiveria laukai, nualinti kivirčų; || jau silpnas pasaulis grius || ant šventvagiškos galvos. Eik, prasmek || į nepermaldujamą pražūtį Tartare, || Tirone – vienas ir ugninį || Kokitą perplauk, ir šėlstantį Acherontą || sieros krantais)

Tad belieka konstatuoti, kad nors teisminių odžių aptarimui mokyklinių poetikų ir retorikų autoriai skyrė mažiausiai dėmesio, vis dėlto akivaizdu, kad jų turinio bei kompozicijos principų žinios buvo būtinos suvokiant skirtingų rūšių odžių paskirtį ir išraiškos formas, ugdant mokinių literatūrinį skonį ir intelektą.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Rankraštinių poetikos ir retorikos paskaitų konspektų analizė rodo, kad LDK jėzuitų kolegijų dėstytojai lyrinės poezijos ir odžių komponavimo būdų bei galimybių pateikimui skyrė daug dėmesio, laikydami tai neatsiejama edukacinio proceso atkarpa. *Poesis lyrica* dalis XVII–XVIII a. tapo reprezentacine aiškinant literatūros žanrų genologiją, kūrybos ir imitacijos principus. Remdamiesi žinomiausių Europos literatūros teoretikų ir vietinių autoritetų (pvz., Sarbievijaus veikalu *Characteres lyrici*) darbais, kolegijų dėstytojai detalizavo odžių komponavimo principus ir pateikė geriausiais Antikos ir savo laiko poetiniais pavyzdžiais grįstą odžių rašymo metodinę sistemą. Jos

pagrindą sudarė odžių klasifikacija (šlovinamosios, etinės ir teisinės odės) ir kiekvienos iš rūšių detali analizė.

Pastebėtina, jog aiškinant lyrinės poezijos teoriją, odžių struktūrą ir įvairiausių jų komponavimo būdus kaip teorines taisykles iliustruojantis poetinis pavyzdys, dažniausiai pasitelkiama Sarbievijaus lyrika. Ji cituojama lygiagrečiai su garsiausio Antikos poeto ir lyrinės poezijos autoriteto Horacijaus posmais, gerokai dažniau nei kurio kito XVII a. poeto kūriniai. Kolegijų profesoriai lyrinėje Sarbievijaus poezijoje matė daugybę dalykų, galinčių mokyti ir auklėti, formuoti jaunų žmonių literatūrinį skonį, moralines vertybes ir pažiūras. Jie pateikia Sarbievijaus poezijos pavyzdžius kaip tam tikrą kūrybos etaloną, nepralenkiamą poetinio meistriškumo viršūnę, geriausią poezijos meno mokyklą ir šaltinį, galų gale, kaip tobulą *ars poetica* kanoną.

Įteikta: 2010-05-19
Priimta: 2010-06-02

Živilė Nedzinskaitė

DIFFERENT WAYS OF COMPOSING THE ODE
IN THE JESUITS' LECTURES ON POETICS
AND RHETORIC IN THE 17TH–18TH CENTURY GDL
(THEORETIC SOURCES OF THE ODE
AND THE SPECIFICS OF THE JUDICIAL ODE)

Summary

The article analyzes ways of composing the ode, which are proposed in the writings of the most prominent literary theorists of the 17th–18th centuries (Scaliger, Pontanus, Juvencius) and their interpretations, reflected in the lecture notes on poetics and rhetoric of Vilnius University and Jesuit Colleges of the GDL. We make a conclusion that odes were classified according to the rules of rhetoric and that most often, three main types of the ode were singled out: the encomiastic odes (*odae encomiasticae*), the ethic odes (*odae ethicae*) and the judicial or accusatory odes (*odae iudiciales*).

The first article (in the cycle meant to analyze the specifics of the ode) discusses theoretic models of ode composition, the significance of Sarbievius (as a literary theorist) for the system of instruction in poetics and rhetoric, and the specifics of the judicial ode. The emphasis is put on the possibilities of ode composition offered by the instructors of GDL colleges, which are substantiated by examples from both Antique and local poets (of the latter, mostly from Sarbievius). The article also discusses the significance of the theoretical knowledge and practical command of the ode genre in the development of pupils' creative and aesthetic skills.